

Oryginalna praca badawcza

TOMASZ BUTKIEWICZ

BADACZ NIEZALEŻNY

BERLIN

TOPOGRAFIA ŻŁA. POGROM WE LWOWIE W 1941 ROKU W IKONOGRAFII – PERCEPCJI ZAGŁADY¹

Słowa kluczowe: *Lwów, II wojna światowa, Żydzi, Niemcy, pogrom, Holokaust*

Key words: *Lviv, World War II, Jews, Germans, pogrom, Holocaust*

W 2021 r. minęło osiemdziesiąt lat od tragicznych dni z przełomu czerwca i lipca 1941 r., które w historii Lwowa zapamiętano jako pogrom Żydów lwowskich. Autor świadomie zwraca tu uwagę na mieszkańców miasta wyznania mojżeszowego, wśród których wielu żyło w polskiej kulturze, mówiło w języku polskim. Byli Polakami i czuli się związani z Polską. Nawet pozostała ich część, mówiąca jedynie po hebrajsku i w jidysz, Polskę uważała za swój dom. Żydzi ci od wieków żyli we Lwowie, miasto to współtworzyli, a także stanowili jego współistotną część. W poniższym artykule odczytamy, a w prezentowanej ikonografii prześledzimy chronologię czasu trwania pogromu: dzień po dniu, zdarzenie po zdarzeniu. Całość stanowi przerażający kalejdoskop unaoczniający, jak taki pogrom wówczas wyglądał. Prezentowana wizualizacja stanowi ikonografię – percepcję zagłady. Bez wątpienia zdjęcia te zostały wykonane przez niemieckiego żołnierza. Świadczy o tym zapis na tylnej ich stronie, gdzie podano nazwisko, lecz bez imienia, Austermann – podoficer Wehrmachtu².

¹ Prezentowany artykuł stanowi część przygotowywanej do druku pracy autora pt. *Żydzi polscy w ikonografii niemieckich żołnierzy w latach 1939-1944*.

² Podana informacja pochodzi z osteplowanych na tylnej stronie zdjęć ze stopnie i nazwiskiem: Uffz., Austermann, skrót od słowa Unteroffizier – podoficer Austermann. Zdjęcia zostały zakupione w Niemczech i obecnie stanowią część archiwum autora. Czy sprzedający je był synem, wnukiem, prawnikiem tego niemieckiego żołnierza, niestety tego się już nie dowiemy.

I chociaż w przestrzeni publicznej znajdziemy wiele podobnych zdjęć, jednak te prezentowane przez autora są unikatowe. Do chwili obecnej nie były zamieszczane w żadnych pracach naukowych i publicystycznych. Zdjęcia te, jako nieme źródło archiwalne, emanują grozą tamtych dni.

Atak III Rzeszy na okupowane tereny II Rzeczypospolitej przez Sowieców zapoczątkował drugą fazę ekspansji niemieckiej w kierunku wschodnim. Od 22 czerwca 1941 r. dwa totalitarne państwa, które we wrześniu 1939 r. napadły na Polskę, konfrontowały się w barbarzyństwie prowadzenia wojny³. Na wszystkich odcinkach frontu, wzdłuż ustalonej w Brześciu 28 września 1939 r. granicy wschodniej, Niemcy wkroczyły na tereny okupowane przez Sowieców. Ofensywa niemiecka wymusiła na nich ewakuację całej komunistycznej administracji i likwidację więźniów politycznych. W większości byli to obywatele polscy, białoruscy oraz ukraińscy dysydenci, których w obawie przed ucieczką i ze względów logistycznych nie zdołano przetransportować w głąb Rosji⁴.

W trakcie działań przeciwko Sowiecom na całym przygranicznym pasie, z inicjatywy niemieckich oprawców, dochodziło równoległe do pogromów. Wiele z nich najpierw odbyło się na obszarze przedwojennego województwa białostockiego: w Jedwabnem, Radziłowie, Goniądzu, Suchowoli oraz w innych miejscowościach⁵. Na

³ Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Geneza i skutki agresji*, red. tychże, Warszawa 1994, t. 1, s. 39-40; A. Bergman, *Najlepszy sojusznik Hitlera*, Londyn 1981, s. 12; N.S. Liebediewa, *Inwazja Armii Czerwonej IV rozbiór Polski*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 266; B. Musiał, J. Szumski, *Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda*, red. tychże, Warszawa 2012, s. 144-146; L. Rees, *Hitler i Stalin – wojna stulecia*, Warszawa 1999, s. 39. Realizacja planu Barbarrosa, niemieckiego ataku na ZSRR, doprowadziła do zajęcia wschodnich terenów II Rzeczypospolitej. Cała operacja przygotowana została przez III Rzeszę w grudniu 1940 r. Pierwotnie militarne uderzenie na ZSRR planowano na 15 maja 1941 r. Niemniej sytuacja polityczna na Bałkanach i w Grecji zmusiła Adolfa Hitlera (1889-1945) do przełożenia terminu działań wojennych na czerwiec 1941 r.

⁴ Ł. Adamski, *Spór o przynależność państwową wschodnich województw II RP w latach 1939-1946: aspekty prawne, historiograficzne i polityczne*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka, Warszawa 2017, s. 21; W. Baran, *Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939-1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 1 (23), s. 267-268; R. Moorhouse, *Pakt diabłów. Sojusz Hitlera i Stalina*, tłum. G. Siwek, Kraków 2015, s. 12, 93-95; J. Mikoda, *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku*, [w:] *Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w Głęb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.*, Warszawa 1997, s. 74-75. Umowa zawarta w Moskwie pomiędzy ZSRR i III Rzeszą dotyczyła ustalenia linii demarkacyjnej pomiędzy dwoma państwami, które dokonały podziału pokonanej Polski. Umowa ta przeszła do historii pod nazwą II Pakt Ribbentrop–Mołotow, ponieważ podpisana została przez Joachima von Ribbentropa (1893-1946) i Władysława Mołotowa (1890-1986).

⁵ M. Koruć, *Walcząca Rzeczypospolita 1939-1945*, Warszawa 2019, s. 61-62; M. Tryczyk, *Miasta śmierci: sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015, s. 47-615, 167-272, 343-386, 421-432, 457-473; zob. ob. J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny

tych terenach doszło do bezprecedensowego bestialstwa na ludności żydowskiej. W aktach tych często udział brała miejscowa społeczność, która po doświadczeniach władzy komunistycznej dokonywała zemsty⁶.

Pogromy, których również dokonywano na Łotwie, Litwie i Białorusi oraz Ukrainie, rozlały się na tereny wschodniej części Polski, okupowanej przez Sowietów. Wszędzie wraz z miejscową ludnością wspierały je niemieckie *Einsatzgruppen* z jednostek SS⁷. Również i tam wiele z dokonanych samosądów, przypadków zemsty, a także aktów przemocy wiązało się z doświadczeniem po rządach sowieckich. Zwłaszcza że w niektórych przypadkach sprawowali ją urzędnicy i komisarze ludowi pochodzenia żydowskiego – tzw. żydokomuny⁸. Dlatego skrywaną nienawiść w pierwszej kolejności skierowano w stronę Żydów⁹. Prezentowane

---

2000, por. Z. Borzymińska i in., *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Śquadzi”*, Warszawa 2002; *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz i K. Persak, Warszawa 2002; J. Tomaszewski, *Historiografia Polska o Zagładzie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 2 (194), s. 155; N. Aleksium, *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, s. 32-51; B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001, s. 155-180.

⁶ M. Koruć, *Walcząca Rzeczpospolita...*, s. 60-62.

⁷ E. Dmitrów, *Grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie białostockim w pierwszych tygodniach operacji „Barbarosa”. Zadania i organizacja działań*, [w:] *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J.J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003, s. 45-57; Ł. Gładysiak, *Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych na froncie wschodnim w latach 1941-1945*, Poznań 2012, s. 203-235; R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012, s. 193-202. *Einsatzgruppen* oznacza po polsku oddział do zadań specjalnych, grup operacyjnych hitlerowskiej policji bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei, w skrócie Sipo) i służby bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst, w skrócie SD) podlegające SS. Do głównych zadań tych grup należało zabezpieczanie tyłów na zapleczu wojsk niemieckich w trakcie działań przeciwko Polsce, a następnie ZSRR.

⁸ M. Szumiło, „Żydokomuna” w aparacie władzy „Polski Ludowej”. *Mit czy rzeczywistość? „Pamięć i Sprawiedliwość”* 2018, nr 2 (32), s. 28-29. Zob. także: P. Spiewak, *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012; M. Wierzbiński, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, Warszawa 2001; K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939-1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2010. Należy przypomnieć, że określenie „żydokomuna” pochodzi od Żydów komunistów wspierających władzę sowiecką na dawnych terenach II RP, co łączyło się również z ich awansem w strukturach partyjnych.

⁹ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie pod okupacją radziecką i niemiecką w latach 1939-1944. Życie codzienne*, „Dzieje Najnowsze” 1997, nr 29 (3), s. 179-180; Ch. Mick, *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt Lemberg 1914-1947*, Wiesbaden 2010, s. 499; W.W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku na terytorium byłej okupacji sowieckiej w relacjach żydowskich*, [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa, 2004, s. 761-763; Ch. Mick, *Incompatible experiences. Poles, Ukrainians and Jews under Soviet and German Occupation 1939-1944*, „Journal

poniżej zdjęcia (fot. 1-6) przedstawiają działalność, mentalność niemieckich żołnierzy – zbrodniarzy wojennych: „jak taka wojna wyglądała i jaka była”¹⁰. W ujęciach tych utożsamiali się z mową propagandy (ministra III Rzeszy) Josepha Goebbelsa (1897-1945), który tak relacjonował wykonywanie zdjęć: „Tu będzie nasze współczesne sztuczne oko, kamera, dla zaprzysiężenia świadectwa nowego czasu [...] Tak fotografia w wydarzeniu dnia staje się misją, w której każdy Niemiec posiadający aparat bierze udział”¹¹.

Fot. 1. Ukraina, m.n.

of Contemporary History” 2011, 46, 2, s. 343; G. Rossoliński-Liebe, *Przebieg i sprawcy pogromu we Lwowie latem 1941 roku. Aktualny stan badań*, [w:] UON, UPA i zagłada Żydów, red. A. Zięba, Kraków 2017, s. 315-316; A. Weiss, *The Holocaust of Ukrainian Victims*, [w:] *A Mosaic of Victims. Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, New York 1992, s. 110; B.F. Sabrin, *Alliance for Murder. The Nazi – Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*, New York 1991, s. 5; A. Żbikowski, *Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, nr 2-3, s. 3-18; tenże, *Pogroms in Northeastern Poland. Spontaneous Reactions and German Instigations*, Leipzig 2007, s. 315-354.

¹⁰ P. Bopp, *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009, s. 10.

¹¹ Zob. ob.: Chronik 1908 1998 DVF. Deutschen Verbandes der Photographie E.V., s. 23, [w:] DVF – DEUTSCHER VERBAND FÜR FOTOGRAFIE (dvf-fotografie.de), (dostęp: 12.04.2021).

Fot. 2. Ukraina, m.n.

Fot. 3. Łotwa, akt zemsty, m.n.

Fot. 4. Akt zemsty, m.n.

Fot. 5. Ukraina, m.n. działania SS *Einsatzgruppen*

Fot. 6. Ukraina, m.n. działania SS Einsatzgruppen

W dniu 30 czerwca Niemcy militarnie przystąpili do pacyfikacji Lwowa¹², a wraz z nimi składający się z Ukraińców Batalion Nachtigall¹³. Wśród ludności ukraińskiej został on powitany ze szczególnymi honorami. Wejście wojsk niemieckich do Lwowa również przez wielu jego ukraińskich mieszkańców zostało przyjęte z entuzjazmem. Witano ich z okrzykami „Heil Hitler”, kwiatami, chlebem i solą, sądząc, że po latach okupacji sowieckiej przynieśli im wolność¹⁴. Świadek tych wydarzeń Kurt Lewin zapamiętał: „[...] ludność powitała maszerujących żołnierzy ze łzami w oczach i brawami, a nawet obrzuciła ich kwiatami [...]”¹⁵. Na załączonej poniżej ikonografii

¹² R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972, s. 234. Autor zwrócił uwagę, że już wieczorem 29 czerwca do Lwowa wszedł jako pierwszy oddział dywizji górskiej (*Gebirgsdivision*), a wraz z nim ukraiński Batalion Nachtigall. Całkowite zajęcie nastąpiło dzień później.

¹³ J.A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism 1939-1945*, New York 1955, s. 74; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 95; D. Schenk, *Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, przeł. P. Zarychta, Kraków 2012, s. 129-132. Batalion Nachtigall został utworzony w ramach przygotowywanego już w 1937 r. ataku na ZSRR i wchodził w skład pułku dywersyjnego Brandenburg. Z powodu kontaktów, które istniały już od 1929 r. pomiędzy Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów (dalej: OUN) z siedzibą w Wiedniu i niemieckim kontrwywiadem wojskowym, Ukraińcy mieli nadzieję, że dzięki III Rzeszy wywalczą swoją niepodległość. Decyzją szefa wywiadu Wilhelma Canarisa (1887-1945) z dnia 25 lutego 1941 r. powołano Batalion Nachtigall. Jednostką dowodzili por. Hans Albrecht Herzner, por. Teodor Oberländer, Roman Suchewycz, ks. Iwan Hrynioch, Jurij Łopatyński.

¹⁴ K. Беркоф, *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, Київ 2011, s. 31; W.W. Мєдыkowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej*, wyd. II, Jerozolima 2018, s. 245.

¹⁵ K.I. Lewin, *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1945 przez syna rabina Lwowa*, Warszawa 2006, s. 54, 61; Rossoliński-Liebe, *Przebieg i sprawcy...*, s. 324; Беркоф, *Жнива розпачу...*, s. 31.

dostrzeżemy panoramę Lwowa w trakcie toczących się w mieście walk (fot. 7), a następnie witanych i udekorowanych kwiatami żołnierzy (fot. 8 i 9).

Fot. 7. Walki we Lwowie

Fot. 8. Lwów, Ukrainka witająca Niemców

Fot. 9. Lwów, żołnierze niemieccy z kwiatami

Spora część ukraińskiej społeczności uważała, że Niemcy będą mniejszym złem niż dotychczasowi komisarze ludowi. Okazało się jednak, że Ukraińcy byli w błędzie, ponieważ Niemcy nie mieli zamiaru nikogo oswobadzać, a przynieśli okupację, prześladowanie i terror. Dodatkowo zaczęli ideologicznie rozbudzać, potem podsycać ukraińskie narodowe nastroje¹⁶. Lwów jako jedno z największych miast zachodniej Ukrainy był strategicznym punktem do dalszego wyzwolenia państwa przez samych Ukraińców. Należy przypomnieć, że pomiędzy 25 a 28 czerwca to miasto było również miejscem kaźni polskich oraz ukraińskich więźniów uznanych za politycznych wrogów Rosji sowieckiej¹⁷. Po zajęciu miasta Niemcy i Ukraińcy wraz z powołaną milicją w pierwszej kolejności zabezpieczyli więzienia sowieckie. W celu tym zmusili lwowskich Żydów do usunięcia rozkładających się ciał z więzień w Brygidkach, Łackiego i na Zamarstynowie¹⁸. W więzieniach Brygidki i Łackiego pomordowani układani byli na środkowym dziedzińcu, co umożliwić miało dokonanie identyfikacji zabitych¹⁹. Liczba układanych tam ciał przerażała tych, którzy w akcji sowieckiej utracili swoich bliskich. Obydwa budynki w bliskiej odległości przylegały do dzielnicy żydowskiej, z której do układania ciał szybko spędzono mieszkających tam Żydów. Zdjęcia wymienianego już powyżej podoficera Wehrmachtu Austermanna udokumentowały to zdarzenie (fot. 10 i 11).

Zgodnie z wysnutymi przez Niemców i Ukraińców zarzutami miały to być niepodlegające wątpliwości dowody zbrodni dokonanej przez żydowskich komisarzy²⁰. Dodatkowo poszukiwanie i wskazanie winnych więziennej masakry zbiegło się z wcześniej wydaną przez Reinharda Heydricha dyrektywą skierowaną także do SS *Einsatzgruppen* na Ukrainie z dnia 29 czerwca 1941 r. Z jej treści dowiadujemy się o celowym rozbudzaniu antyżydowskich nastrojów na okupowanych wcześniej terenach przez ZSRR: „[...] nie należy stawiać przeszkód dążeniom do samooczyszczania występującym na nowo zajętych terenach w kręgach antykomunistycznych i antyżydowskich. Przeciwnie, należy je wywoływać, nie pozostawiając śladu; jeśli to potrzebne – intensyfikować oraz kierować na odpowiednie tory w taki jednak sposób, żeby miejscowe koła samoobrony nie mogły później powoływać się na rozporządzenia

¹⁶ J. Hrycak, W. Susak, *Constructing a National City: The Case of L'viv*, [w:] *Ruble Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*, red. J.J. Czaplicka, A. Blair, Washington and Baltimore 2003, s. 140-164; L. Kulińska, A. Roliński, *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944*, Kraków 2004, s. 207; G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918-1939*, Kraków 2007, s. 23.

¹⁷ Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (dalej: BArch.) R 58/124, Das Meldebericht, vom 3.7.1941, s. 61; S. Kalbarczyk, *Martyrologia Polaków w więzieniu przy ulicy Łęckiego we Lwowie w latach II wojny światowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7-8, s. 109-117; K. Kaczmarek, *Przykłady represji sowieckich wobec działaczy Stronnictwa Narodowego w latach 1939-1941*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941*, red. P. Chmielowiec, Rzeszów-Warszawa 2005, s. 159; Ch. Mick, *Kriegserfahrungen...*, s. 343, 499; D. Pohl, *Nationalsozialistischen Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechen*, München 1997, s. 55.

¹⁸ J. Mikoda, *Zbrodnicza ewakuacja...*, s. 53, 67.

¹⁹ Żydowski Instytut Historyczny (dalej: ŻIH), Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/442, relacja Rózi Wagner, s. 1.

²⁰ Ch. Mick, *Kriegserfahrungen...*, s. 469.

Fot. 10. Lwów, więzienie Brygidki

Fot. 11. Lwów, więzienie Brygidki

lub udzielone polityczne obietnice [...]”²¹. Dlatego z chwilą wkroczenia Niemców oraz po uruchomieniu nazistowskiej propagandy agresję skierowano w stronę samych Żydów. Niemiecka propaganda dała całkowite przyzwolenie na taką „oddolną inicjatywę”. We Lwowie donosiła, że Żydzi należeli do NKWD i kolaborowali z Sowietami. Byli wręcz traktowani z uprzywilejowaniem, a tym samym kontrolowali władzę nad miastem. Zgodnie z tą logiką ponosili oni odpowiedzialność za zabitych we lwowskich więzieniach²².

Wiadomości o mordach na Polakach, a także Ukraińcach oraz widok zabitych doprowadziły do erupcji nienawiści. Cały potencjał ludzkiego zła i gniewu skierowany został w stronę Żydów²³. Nastroje we Lwowie doskonale też oddają rozwieszane tam przez nacjonalistów z OUN obwieszczenia: „Lachów, Żydów i komunistów niszczyć bez litości, nie miej zmiłowania dla wrogów Ukraińskiej Rewolucji Narodowej”²⁴. Tak się też stało, rozjuszony tłum, podsycany wcześniej przez Niemców i OUN-owców, ruszył na Żydów. Przypadkowo napotkanych bito, szarpano i mordowano na miejscu. W rozpoczętym pogromie podoficer Austermann stał się nie tylko świadkiem, ale także sprawcą. W obiektywie jego aparatu utrwalone zostały momenty pogromu, w którym bezpośrednio brał udział (fot. 12-15).

Kolejne dni 1 i 2 lipca przyniosły również niespotykaną eskalację nienawiści w stosunku do społeczności żydowskiej w mieście. Bezbronni Żydzi stali się obiektem bestialskich ataków. Do akcji przystąpili żołnierze Batalionu Nachtigall, oddziały milicji ukraińskiej i zwykli cywile. Wchodzili oni do prywatnych mieszkań, a napotkanych tam Żydów na miejscu mordowali²⁵. Z relacji świadka, Kurta Lewina, dowiadujemy się o satysfakcji z dokonywanych zbrodni: „[...] i co Żydzi zemsta może być słodka”²⁶. Następnie pogrom rozprzestrzenił się na całą dzielnicę żydowską oraz całe miasto. Łapano wszystkich, na których padło podejrzenie, a także tych, których uważano za Żydów. Z niemiecką dokładnością wszystkie ekscesy brutalności utrwalone zostały z użyciem kamer i aparatów fotograficznych²⁷. Tam był także podoficer Austermann, którego obiektyw rejestrował koszmar tego barbarzyństwa (fot. 16 i 17).

²¹ BArch., R 70 Sowietunion/30, s. 391; P. Longerich, D. Pohl, *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine Umfassende Dokumentation des Holocaust*, München 1989, s. 118; B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne...*, s. 227; T. Szarota, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*, Warszawa 2000, s. 210-214. Nie ma też wątpliwości, że niemieckie wojsko i policja bezpieczeństwa nie tylko pozwalały na dokonywanie tych masowych mordów, ale również do nich podlegały i je wspierały. Przy tym, jako czynnik przyjętej wówczas inicjatywny – jak definiował to Heydrich, wykorzystywały Ukraińców.

²² W.W. Mędykowski, *Pogromy 1941...*, s. 781; tenże, *W cieniu gigantów...*, s. 241; Ph.Ch. Wachs, *Der Fall Theodor Oberländer (1905-1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*, Frankfurt am Main 2000, s. 69.

²³ BArch., B 162/ sygn. 208 AR 75/02, Bd. II, s. 292-300; J.P. Himka, *The Lviv Pogrom of 1941. The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, „Canadian Slavonic Papers” 2011, 53, s. 209-243; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Ukraińskich Organizacji Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 95-98.

²⁴ W. Bonusiak, *Kto zabił lwowskich profesorów?*, Rzeszów 1989, s. 30.

²⁵ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/442, relacja Rózi Wagner, s. 7.

²⁶ K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 59-62.

²⁷ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/1737, relacja Wileka Markiewiczza, s. 2; sygn. 301/1864, relacja Salomona Goldmanna, s. 3-4.

Fot. 12. Pogrom lwowskich Żydów

Fot. 13. Pogrom lwowskich Żydów

Fot. 14. Pogrom lwowskich Żydów

Fot. 15. Pogrom lwowskich Żydów

Fot. 16. Pogrom lwowskich Żydów

Fot. 17. Pogrom lwowskich Żydów

Schwytanych odprowadzano do więzienia Brygidki, a kiedy nie było już tam miejsca, zaprowadzano do szkoły im. Króla Jana Sobieskiego. Sceny tragedii rozegrały się właśnie na terenie więziennego dziedzińca Brygidek. Oprawcy ustawili przed wejściem szpaler, a każdego, kto przebiegał jego środkiem, bito bez opamiętania²⁸. Pod pręgierzem kolb karabinów, drewnianych pałek i metalowych prętów trudno było dobiec do celu²⁹. Z relacji wyżej wspomnianego Lewina dowiadujemy się: „[...] elegancko ubrany mężczyzna upodobał sobie naszą grupę. Z czasem usystematyzował bicie, a mianowicie bił tylko po głowie. Każdym uderzeniem laski odrywał płaty skóry. Kilku ludziom wydłubał oczy, oderwał uszy [...] czaszka pękła i mózg rozbryzgując się na wszystkie strony ochlapał mi twarz i ubranie”³⁰. Z relacji świadka, który tam przebywał dowiadujemy się, że z 2 tys. Żydów zapędzonych do wewnątrz więzienia przeżyło tylko 80 osób. Także przed Brygidkami trwała rzeź Żydów czekających na wejście do środka³¹ (fot. 18 i 19).

Fot. 18. Lwów, Żydzi na dziedzińcu więzienia Brygidki

²⁸ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/442, relacja Rózi Wagner, s. 2; W.W. Mędykowski, *Pogromy 1941...*, s. 782; tenże, *W cieniu gigantów...*, s. 245-246.

²⁹ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/1315, relacje dra Maurycego Karpfa, s. 1-2.

³⁰ K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 59.

³¹ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/442, relacja Rózi Wagner, s. 2-3.

Fot. 19. Lwów, Żydzi na dziedzińcu więzienia Brygidki

Podobne sceny, które rozegrały się w więzieniu, opisuje Stefania Schutzman z domu Cang: „[...] Tam bito, znieważano, kobiety rozbierano do naga, ciężarne kobiety bito w brzuch [...]”³². Inny świadek, Rózia Wagner, relacjonowała, co się działo w więzieniu: „[...] okładano jeszcze zapamiętałe, pałkami, kopano i wleczono po ziemi [...] z okaleczonych ciał zdzierano ubrania bez różnic mężczyzna, czy kobieta”³³. Obrazują to poniższe zdjęcia (fot. 20 i 21).

W pogromie obok Niemców i Ukraińców prawdopodobnie brali udział również ludzie z marginesu społecznego³⁴, recydywiści polskiego pochodzenia³⁵, chociaż informacje na ten temat są rozbieżne. Z meldunku polskiego Związku Walki z 1941 r. dowiadujemy się: „[...] prześladowanie zaczęło się niezwłocznie po wejściu Niemców. Namówione przez nich i podszczone męty ukraińskie i polskie spędziły Żydów do więzienia, celem umycia zwłok pomordowanych przez bolszewików [...]”³⁶.

³² ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/1794, relacja Stefanii Cang-Schutzman, s. 2.

³³ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/442, relacja Rózi Wagner, s. 3.

³⁴ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/442, relacja Rózi Wagner, s. 2.

³⁵ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/230/35, relacja Jakuba Dentela, s. 1; sygn. 301/4943, relacja Tadeusza Jeleńskiego, protokół spisany w Bukareszcie w j. niemieckim, dnia 14 maja 1945 r. *Polen und Ukrainer schlugen uns mit Knuten und Händen.*

³⁶ G. Motyka, R. Wnuk, *Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939-1941*, [w:] *Europa nieprowincjonalna: przemiany na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 590.

Fot. 20. Lwów, zabite i rozebrane do naga kobiety

Fot. 21. Lwów, zabite i rozebrane do naga kobiety

Alizia Rachel Hader w swoich wspomnieniach napisała: „[...] że masa ludzka maltretująca Żydów, jak się wydaje składała się z Ukraińców, ale byli wśród nich także Polacy”³⁷. Natomiast inni świadkowie, już po zakończeniu wojny w kwietniu 1945 r., podali następujące świadectwo: Stefanii Schutzman z domu Cang: „Siostra moja była w ciąży skopana celowo w brzuch, poroniła w 5-tym miesiącu. Pierwszej pomocy udzielił jej bezinteresownie lekarz, Polak, (nazwiska nie pamiętam) który wszystkich rannych Żydów, uratowanych z tego pogromu, bezinteresownie opatrywał”. Natomiast Maksymilian Boruchowicz wspominał „Ukraińcy odnieśli się do nas już z samego początku niebywale agresywnie, ze strony Polaków była bardzo daleko posunięta rezerwa [...]”³⁸. Podczas pogromów równolegle dochodziło do masowych egzekucji, które wykonywały oddziały *SS Einsatzgruppen* Ottona Rascha i Eberharda Schöngarta przy współudziale policji ukraińskiej. Podczas akcji eksterminacyjnej wielu lwowskich Żydów zmuszano do okrzyków: „Chcemy Stalina” i śpiewania piosenki „Moja Moskwa”³⁹. Wkrótce przyszła kolej na polską inteligencję, ale tego dokonali już sami Niemcy. W dniach od 3 do 5 lipca mordowali oni lwowskich profesorów i tych uznanych za komunistów⁴⁰.

W historii miasta drugi pogrom we Lwowie zapamiętany został jako „Dni Petlury”. Odbijał się od 25 do 27 lipca⁴¹. Nieustannie podsycane antysemityczne nastroje sprowokowały do ponownego bezczeszczenia mienia, okradania, gwałtów i mordowania Żydów. Były to zaplanowane akcje ukraińskiej milicji i administracyjnych władz okupacyjnych Lwowa. Miejscowi oprawcy dobrze wiedzieli, że do niedawna ich sąsiadów – obecnie Żydów – uznano za wyjętych spod prawa⁴². Podobnie jak w pierwszych dniach pogromu, tak i w drugiej akcji obok Niemców brali udział głównie młodzi mężczyźni, często występujący w haftowanych koszulach, którym wtórował

³⁷ A.R. Hader, *The Princess Elnasari*, London 1963, s. 16.

³⁸ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/1794, relacja Stefanii Cang-Schutzman, s. 2; sygn. 301/1794; sygn. 301/98, relacja Maksymilian Boruchowicza, s. 3-4.

³⁹ A.R. Hader, *The Princess...*, s. 16; W.W. Mędykowski, *W cieniu...*, s. 248-249; G. Motyka, *Ukraińska...*, s. 95-98; D. Schenk, *Noc morderców...*, s. 112-119.

⁴⁰ Z. Albert, *Każń profesorów lwowskich. Lipiec 1941*, Wrocław 1989, s. 43-44; W. Bonusiak, *Kto zabił...*, s. 37-38; D. Schenk, *Noc morderców...*, s. 151-155, 170-187. Niestety nie sposób tu wymienić wszystkich wykładowców i pracowników akademickich, ale autor pragnie wspomnieć tych najbardziej znanych: prof. dr Kazimierz Bartel, wielokrotny premier II RP, kierownik Katedry Geometrii Wykreślonej Politechniki Lwowskiej, prof. dr Antoni Cieszyński, kierownik Zakładu Stomatologii UJK, prof. dr Władysław Dobrzaniecki, ordynator oddziału chirurgii Państwowego Szpitala Powszechnego, prof. dr Jan Grek, profesor w Klinice Chorób Wewnętrznych, prof. dr Edward Hamerski, kierownik katedry Chorób Zakaźnych Zwierząt Domowych Akademii Medycyny Weterynaryjnej, prof. dr Henryk Hilarowicz, profesor w Klinice Chirurgii UJK, ks. doc. dr Władysław Komornicki, wykładowca nauk biblijnych w Wyższym Seminarium Duchowym.

⁴¹ F. Golczewski, *Deutsche und Ukrainer 1914-1939*, Padeborn 2010, s. 493-505. Nazwa pochodzi od zamordowanego 25 maja 1926 r. przez lwowskiego Żyda Szolema Szwarzbarda ukraińskiego polityka i przywódcy wojskowego. Dokonany mord miał być zemstą za pogrom, jakiego dokonali żołnierze Petlury w 1919 r.

⁴² ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/1801, relacje Henryka Baldingera, s. 1.

miejski tłum⁴³. Ten drugi pogrom przyniósł jeszcze więcej tragicznych ofiar, a niemieccy żołnierze w obiektywach aparatów precyzyjnie wszystko utrwalali. Za słowem ministra propagandy byli twórcami „nowej fotografii czasu” i narodowosocjalistycznej misji na Wschodzie⁴⁴.

Według danych świadka Ryszarda Ryndnera w dniach pogromów Niemcy i Ukraińcy wymordowali od 15 do 20 tys. Żydów lwowskich⁴⁵. Zgodnie z wyliczeniami powstałego później w mieście Judenratu jego zarząd oszacował, że w tych dniach zamordowano od 18 do 20 tys. Żydów lwowskich⁴⁶. Historyk Aleksander Kruglow uważa, że antyżydowskie wystąpienia we Lwowie i równoległe niemieckie akcje eksterminacyjne w lipcu i sierpniu 1941 r. przyniosły na zachodniej Ukrainie od 38 do 39 tys. ofiar śmiertelnych⁴⁷. Natomiast, powołując się na dokumenty niemieckie do września tego roku, przy udziale *SS Einsatzgruppen* i ukraińskiej milicji, można oszacować, że zamordowanych zostało od 61 do 62 tys. Żydów⁴⁸. Inżynieria niemieckiej propagandy oraz nienawiści zbierała żniwo śmierci, a przecież najgorsze miało dopiero nadejść. Kolejnym aktem barbarzyństwa i jakby zwieńczeniem wstępnej eksterminacji było spalenie, a następnie wysadzenie przez Niemców synagog lwowskich, w tym Wielkiej Synagogi, Złotej Róży i Tempel⁴⁹.

Zaprezentowane powyżej w artykule zdjęcia jedynie w małej części pokazują topografię ludzkiego zła w wymiarze pogromu, ikonografii – percepcji zagłady. Z wszystkich powyżej przedstawionych zdjęć, autor w szczególności pragnie zwrócić uwagę na jedno, również wykonane przez podoficera Austermanna. Fotografia ta przedstawia stojącą, zapłakaną, zakrywającą część twarzy młodą kobietę. Prawdopodobnie jest nią Polka lub Ukrainka, ale na pewno nie Żydówka. Autor, często trzymając to zdjęcie w ręku, zawsze zadawał sobie wiele pytań: czy w tamtych dniach kobieta ta poszukiwała swoich bliskich?, czy dokonała w więzieniach identyfikacji męża?, jedyne go syna? Może była tylko postronnym świadkiem tych strasznych w skutkach dni? Asocjacje autora zawsze prowokowały do dalszego stawiania pytań, lecz odpowiedzi na nie już nigdy nie otrzymamy i z pewnością się nie dowiemy, kim ona była. Z uchwyconego w obiektywie momentu możemy jednak zauważyć, że kobieta ta stoi na dziedzińcu więzienia Brygidki. Wykonane przez podoficera Austermanna zdjęcie, który chyba celowo skierował aparat w jej stronę, na początku, w trakcie czy może już na końcu tego pogromu, jest bardzo wymowne. W relacji wizualnej

⁴³ J. Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War. One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*, London 1993, s. 60; K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 58.

⁴⁴ P. Bopp, „Wir glauben an der Objektivität der Kamera”. *Private Fotografie der Wehrmachtsoldaten im Zweiten Weltkrieg*, [w:] *80 Jahre danach. Bilder und Tagebücher Deutscher Soldaten vom Überfall auf Polen*, red. S. Hammerle, H.-Ch. Jasch, S. Lehnstaedt, Berlin 2019, s. 74.

⁴⁵ ŻIH, Zbiór relacji Żydów..., sygn. 301/18, relacja Ryszarda Ryndnera, s. 1.

⁴⁶ G. Rossoliński-Liebe, *Przebieg...*, s. 339.

⁴⁷ A. Kruglow, *Jewish Losses in Ukraine 1941-1944*, [w:] *The Shoah in Ukraine*, red. R. Brandon, W. Lower, Indiana 2008, s. 274.

⁴⁸ G. Rossoliński-Liebe, *Przebieg...*, s. 323.

⁴⁹ G. Mazur, J. Skwara, J. Węgiński, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa*, Katowice 2007, s. 227.

stanowi asocjację tamtej tragedii, rozmiar topografii zadanego zła i ikonografię percepcji zagłady. Skrywana częściowo twarz tej kobiety, której oczy wpatrzone są w stronę obiektywu operatora, pełne strachu i przerażenia, patrzą, tak jakby przez moment usiłowała ona wykrzyknąć „PRZESTAŃCIE!” (fot. 22). Przedstawiona w artykule ikonografia, pomimo osiemdziesięciu lat od pogromu, nadal przeraża, ale czy może być skuteczną przestrożą? W obliczu ponownie rodzącego się antysemityzmu w Europie XXI w. powinna nią być.

Fot. 22. Lwów, więzienie Brygidki, czerwiec/lipiec 1941 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
Bundesarchivs in Berlin-Lichterfelde

Opracowania

- Albert Z., *Każń Profesorów Lwowskich. Lipiec 1941*, Wrocław 1989
- Adamski Ł., *Spór o przynależność państwową wschodnich województw II RP w latach 1939-1946: aspekty prawne, historiograficzne i polityczne*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka, Warszawa 2017
- Aleksiu N., *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1
- Amstrong J.A., *Ukrainian Nationalism 1939-1945*, New York 1955
- Baran W., *Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939-1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 1 (23)
- Bergman A., *Najlepszy sojusznik Hitlera*, Londyn 1981
- Berkhof K., *Zhnyvya rozpachu. Zhyttya i smert' v Ukrayini pid natsysts'koyu vladoyu*, Kyiv 2011
- Bonusiak W., *Kto zabił lwowskich profesorów?*, Rzeszów 1989
- Bopp P., *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009
- Bopp P., „Wir glauben an der Objektivität der Kamera”. *Private Fotografie der Wehrmachtsoldaten im Zweiten Weltkrieg*, [w:] *80 Jahre danach. Bilder und Tagebücher Deutscher Soldaten vom Überfall auf Polen*, red. S. Hammerle, H.-Ch. Jasch, S. Lehnstaedt, Berlin 2019
- Borzymińska Z. i in., *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Warszawa 2002
- Dmitrów E., *Grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie białostockim w pierwszych tygodniach operacji „Barbarosa”. Zadania i organizacja działań*, [w:] *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J.J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003
- Gerstenfeld-Maltiel J., *My Private War. One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*, London 1993
- Gładysiak Ł., *Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych na froncie wschodnim w latach 1941-1945*, Poznań 2012
- Golczewski F., *Deutsche und Ukrainer 1914-1939*, Paderborn 2010
- Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000
- Grzelak Cz., Jaczyński S., Kozłowski E., *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Geneza i skutki agresji*, t. 1, red. tychże, Warszawa 1994
- Hader A.R., *The Princess Elnasari*, London 1963
- Himka J.P., *The Lviv Pogrom of 1941. The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, „Canadian Slavonic Papers” 2011, 53

- Hryciuk G., *Polacy we Lwowie pod okupacją radziecką i niemiecką w latach 1939-1944. Życie codzienne*, „Dzieje Najnowsze” 1997, nr 29 (3)
- Hrycak J., Susak W., *Constructing a National City: The Case of L'viv*, [w:] *Ruble Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*, red. J.J. Czaplicka, A. Blair, Washington and Baltimore 2003
- Jasiewicz K., *Rzeczywistość sowiecka 1939-1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2010
- Kaczmarek K., *Przykłady represji sowieckich wobec działaczy Stronnictwa Narodowego w latach 1939-1941*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941*, red. P. Chmielowiec, Rzeszów-Warszawa 2005
- Kalbarczyk S., *Martyrologia Polaków w więzieniu przy ulicy Łęckiego we Lwowie w latach II wojny światowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, 7-8
- Kulińska L., A. Roliński, *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944*, Kraków 2004
- Koruć M., *Walcząca Rzeczpospolita 1939-1945*, Warszawa 2019
- Kruglov A., *Jewish Losses in Ukraine 1941-1944*, [w:] *The Shoah in Ukraine*, red. R. Brandon, W. Lower, Indiana 2008
- Lewin K.I., *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1945 przez syna rabina Lwowa*, Warszawa 2006
- Liebidiewa N.S., *Inwazja Armii Czerwonej IV rozbiór polski*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (19918-2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010
- Longerich P., Pohl D., *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine Umfassende Dokumentation des Holocaust*, München 1989
- Mazur G., *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918-1939*, Kraków 2007
- Mędykowski W.W., *Pogromy 1941 roku na terytorium byłej okupacji sowieckiej w relacjach żydowskich*, [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, red. Krzysztof Jasiewicz, Warszawa 2004
- Mędykowski W.W., *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej*, wyd. 2, Jerozolima 2018
- Mick Ch., *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt Lemberg 1914-1947*, Wiesbaden 2010.
- Mick Ch., *Incompatible experiences. Poles, Ukrainians and Jews under Soviet and German Occupation 1939-1944*, „Journal of Contemporary History” 2011, 46, 2
- Mikoda J., *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku*, [w:] *Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w Głęb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.*, Warszawa 1997
- Motyka G., Wnuk R., *Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939-1941*, [w:] *Europa nieprowincjonalna, Przemiany na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa-Londyn 1999
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006
- Moorhouse R., *Pakt Diabłów. Sojusz Hitlera i Stalina*, tłum. G. Siwek, Kraków 2015

- Musiał B., Szumski J., *Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda*, red. tychże, Warszawa 2012
- Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001
- Pohl D., *Nationalsozialistischen Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechen*, München 1997
- Rees L., *Hitler i Stalin. Wojna stulecia*, Warszawa 1999
- Rossoliński-Liebe G., *Przebieg i sprawcy pogromu we Lwowie latem 1941 roku. Aktualny stan badań*, [w:] *UON, UPA i Zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2017
- Sabrin B.F., *Alliance for Murder. The Nazi – Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*, New York 1991
- Szarota T., *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*, Warszawa 2000
- Schenk D., *Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, tłum. P. Zarychta, Kraków 2012
- Szuchta R., Trojański P., *Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o Zagładzie Żydów*, Warszawa 2012
- Szumilo M., „Żydokomuna” w aparacie władzy „Polski Ludowej”. *Mit czy rzeczywistość? „Pamięć i Sprawiedliwość”* 2018, nr 2 (32)
- Śpiewak P., *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012
- Tomaszewski J., *Historiografia Polska o Zagładzie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 2 (194)
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972
- Tryczyk M., *Miasta śmierci: sąsiedzkie Pogromy Żydów*, Warszawa 2015
- Wachs Ph.Ch., *Der Fall Theodor Oberländer (1905-1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*, Frankfurt am Main 2000
- Weiss A., *The Holocaust of Ukrainian Victims*, [w:] *A Mosaic of Victims. Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, New York 1992
- Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, Warszawa 2001
- Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz i K. Persak, Warszawa 2002
- Żbikowski A., *Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, nr 2-3
- Żbikowski A., *Pogroms in Northeastern Poland. Spontaneous Reactions and German Investigations*, Leipzig 2007

Internet

- DVF – DEUTSCHER VERBAND FÜR FOTOGRAFIE (dvf-fotografie.de) Chronik 1908
1998 DVF. Deutschen Verbandes der Fotographie E.V., s. 23, (dostęp: 12.04.2021)

Summary

Topography of evil. The 1941 pogrom in Lviv in the iconography – perception of the Holocaust

In 2021, eighty years have passed since the tragic days at the turn of June and July 1941, which have been remembered in the history of Lviv as the Lviv Jewish pogrom. The author consciously draws attention here to the city's Jewish inhabitants, many of whom, living in Polish culture and speaking this language, were and felt connected to Poland. Even their remaining part, speaking only Hebrew and Yiddish, considered Poland their home. These Jews had lived in Lwów for centuries, co-created the city and were an essential part of it. In the following article we will read, and in the iconography presented, we will trace the chronology of its duration: day by day, event by event. The whole is a terrifying scale of what such a pogrom looked like at the time. The presented visualisation of the pogrom is an iconography – a perception of the Holocaust. There is no doubt that these photographs were taken by a German soldier. This is evidenced by the notation on the back, where the surname is given, but without the first name, Austermann – non-commissioned officer of the Wehrmacht. Although there are many similar photographs in the public space, those presented by the author are unique. Until now they have not been published in any scientific or journalistic works. These photographs, as a silent archival source, emanate the horror of those days.